Библ. № 520

Магдалина Станчева

АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА ИНФОРМАЦИЯ ЗА ГРАДСКИЯ БИТ В СОФИЯ ПРЕЗ XV – XVIII в.

В археологическата стратиграфия на София останките от времето на османското владичество са твърде значителни както по своята обемност (и във височина, и по площ), така и по наситеност с движими и недвижими свидетелства за живота на града[1]. Долната хронологическа граница на тези наслоения може да се постави определено в началото на XV в., откогато находките показват ясно промени от различен характер в сравнение с тези от времето до завладяването на града от османските турци. По-трудно е да се постави определена горна граница, тъй като материализираното отражение на онези страни от живота на града през последните две столетия преди Освобождението, които могат да се документират чрез археологически находки, не се характеризира с категорична разлика, а с преливащи се изменения. Но тъй като последните две десетилетия на XIX в., в които София е вече столица, са време на основни преобразования, ние ще приемем условно като горна граница за наблюденията, които се излагат в следващите редове, XVIII в. Наистина това столетие принадлежи на новите времена, но в материалните страни на бита много явления са в пряка връзка с предхождащото столетие. Самият XVIII и дори началото на XIX в. отлагат в напластяванията твърде интересни следи.

Времето след падането на България под османско владичество много дълго беше почти напълно пренебрегвано от археолозите у нас. Това е толкова по-неоправдано, като се има предвид, че именно у нас XV, XVI и XVII столетие при насилствено забавеното развитие на обществено-икономическите процеси се включват все още в средновековието. Но дори и да не беше така, тези времена с всички основания трябва да се изучават и по археологически път[2]. В почти всички страни на Западна и Средна Европа това се прави със значителен успех, въпреки че запазената писмена информация от тези столетия там е несравнимо по-богата и разнообразна[3]. Впрочем вещественте източници имат незаменимо значение дори и при изобилие на други извори.

При многовековното съществуване на повечето от българските градове археологическите проучвания за XV – XVIII в. могат да съдействуват да се отговори с по-голяма аргументираност и конкретност на редица въпроси, свързани с живота през тази трудна и сложна епоха. Специално за София значението на събраните по археологически път данни се увеличава поради факта, че преустройството на града след Освобождението, при което обликът му се променя бързо, а заедно с това и начинът на живот, започва веднага, изпреварвайки това на други градове и преди да е осъзната необходимостта от документация и събиране на свидетелства. Така под паважите на новооформените улици и площади на София остава запечатана за повече от половин столетие много ценна информация за столетията на османското владичество.

---

[1] Станчева, М. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика. Т. II. С., 1989.

[2] Значението на археологическите изследвания за времето от XV до XVIII в. включително авторът се е опитал да изложи преди повече от десет години – вж. Станчева, М. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV – XVIII в. – ИБИД, 31, 1978, 247 – 252; Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV – XVII в.) – Археология, 1974, № 3, 73 – 81.

[3] Обикновено в западните страни се използува терминът индустриална археология за означаване на проучванията за тези столетия, които там вече не се отнасят към средновековието.

Каквито и загуби да е причинило на софийската археология строителството в центъра на София от Освобождението до Втората световна война, а и след това, в първите години все пак на последните четири десетилетия възможностите да се изследват много терени бяха използувани за пръв път и с особено внимание за събиране на данни за времето от XV до XVIII в. включително. Резултатите са много съществени. Значителна част от тях са публикувани като отделни изследвания за епохата, а някои са използувани в по-общи проучвания върху София[4].

От съществено значение е, че интересът към всякакъв вид археологически материали от XV – XVIII в. позволи да се създадат в Музея за история на София богати сбирки от разнородни предмети, като по този начин се запълва с нищо неоправданата лакуна във фондовете и в бъдещата експозиция на музея[5].

В контекста на проблематиката на етнографията на българския град археологическите проучвания за епохата XV – XVIII в. дават онази необходима връзка, без която етнографски документираните явления се появяват сякаш изолирано и без корена си, датирани не по-рано от XIX в., и чрез ретроспекция се търсят техните предшествуващи етапи.

Ето представени накратко някои въпроси и отделни факти, чието изясняване или установяване се дължи на археологическите проучвания в София.

1. По археологически път се установява процесът на разрушаване на създадената през античността и запазена през средновековието градоустройствена схема на града с улична мрежа, ориентирана по главните посоки на света. Разрушаването на тази традиционна схема се дължи преди всичко на изграждането на джамии с друга ориентация, които често заемат големи пространства от старата градска площ (в рамките на крепостната стена) или пък се разполагат по периферията ѝ[6]. Тези промени водят след себе си унищожаването на отлично изградената водопроводна и канализационна система, тъй като каналите и водопроводите са поставени под уличните платна. Това предизвиква цяла верига от последствия за външния вид на града и за бита на неговите обитатели: налага се създаването на нови водопроводи, които да се съобразяват с кривите улици; те се затлачват лесно и многократно са сменяни – откриват се цели снопове последователно сменяни тръби; прокопават се много кладенци – в центъра те са към всяко жилище; изменя се следователно начинът на водоснабдяване, оттам и използуването на съдове за вода; нечистите води се изливат на открито по улиците, влошава се градската хигиена[7]. Коренна промяна във външния облик на града предизвиква

---

[4] Първите по-значителни публикации на обекти от времето XV – XVIII в. са на М и х а й л о в, Ст. Останки от турска София, открити при постройката на Централния универсален магазин. – Сердика. Т. 1. 1964, 195 – 210; Църквата „Св. Петка Самарджийска" в София. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 167 – 178. М. Станчева публикува последователно следните статии: Турски фаянс от София. – ИАИ, 23, 1960, 111 – 144; Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1961, № 1, 22 – 27; Флорентинска майолика от XV в., намерена в София. – ИИИИ, 5, 1962, 161 – 166; Домашни глинени съдове, датирани в 1802 г. – ИЕИМ, 6, 1963, 225 – 230; Средновековна сграфито керамика от София. – В: Сердика. Т. 1. С., 1964, 169 – 187 (голямата част от публикуваните материали се датира след XV в.); Към изучаването на градската материална култура и бит в София през епохата на турското владичество. – ИЕИМ, 9, 1966, 271 – 279; За зиданата домашна печка в нашите земи през епохата на турското владичество. – ИЕИМ, 10, 1967, 129 – 142 (в съавторство с К. Кръстанова); Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. – ИЕИМ, 11, 1968, 99 – 117 (в съавторство със Ст. Медарова); Нови данни за средновековното златарство в София. – ИАИ, 32, 1970, 310 – 314; Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIV – XVI s. – В: Средновековно стакло на Балкану (V – XV). Зб. радова. Београд, 1975, 157 – 166; Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV – XVII в. – Векове, 1978, № 5, 31 – 37.

[5] Това са преди всичко сбирките от домашна трапезна и кухненска керамика, от декоративни керамични елементи за печки, от лули, от вносен фаянс, стъкло и др. Подобни сбирки се създадоха и в някои музеи в страната.

[6] Този въпрос бе засегнат от автора в доклад на VI международен конгрес по балканистика (1989) – „Археологическите проучвания на София за периода XV – XVII в.".

[7] С т а н ч е в а, М., С т. М е д а р о в а. Водоснабдяването на София . . ., с. 99 сл.

разрушаването на крепостната стена през XV в. Археологическите проучвания показват, че стената е разрушена изведнъж до определено ниво. Материалите вероятно веднага са пренасяни за строежите на джамии. Около стената се натрупват строителни отпадъци, повишава се чувствително градското равнище. Само на един участък — при западната порта — археологическите проучвания показаха съвсем друга ситуация: крепостната стена е дълбоко подкопана. Тя е рухнала навън и навътре (частите ѝ стояха на мястото на падането). Вероятно през този пробив турските войски са нахлули в града (1382)[8].

3. Откритите при разкопки основи на Чохаджийския хан, на Бююк хан и на Безистена[9] показват, че тези постройки са заели много големи площи от града, който преди това е имал на тези места друга плътна застройка — предимно жилища и работилници. Те са били унищожени и обитателите им е трябвало да създават другаде — вероятно по периферията — нови жилища. Градът се разраства с нови махали. В архитектурно отношение останките от жилища, сравнени с тези от турските обществени сгради, се оказват в груба диспропорция. Това е създало един много нехармоничен архитектурен облик на града. Във времето на свободното съществуване на София през Второто българско царство всички църковни сгради са имали много по-малки размери и са се вписвали сред останалата градска застройка в добро съотношение[10]. Без съмнение големите обеми на новоизградените джамии с техните високи минарета са оказвали потискащо психологическо въздействие върху българското население. Тук с пълна сила е било използувано идеологическото съдържание на османската архитектура.

4. В София бяха открити на различни места повече от петнадесет маази, отлично изградени и със сводови покрития от тухли. Това е ново явление в градското строителство. В някои от тях се откриват находки, които позволяват маазата, а вероятно и помещението над нея да се свържат с определена дейност — обущарство, шивачество. В стените на една мааза, открита близо до църквата „Св. Петка Самарджийска", бяха взидани глинени делвички — това са били вероятно скривалища за ценности на занаятчия или търговец, а може би и на еснафа.

5. Находките във и около жилищата позволяват да се установи какви са етническият и социалният състав на обитателите им, а при набирането на данни за по-големи площи се очертават етно- и социална топография на града. Така например установи се, че източно от църквата „Св. Георги", която през XVI в. е превърната в джамия, се оформя гъсто застроен жилищен квартал на заможно мюсюлманско население[11].

Изграждането на джамия и конак на високото място (сега пл. „Девети септември" и ул. „Московска") слага друг социален белег в тази част на града. Западните по-ниски райони от старата градска площ (към улиците „Вашингтон" и „Княз Борис I"), които традиционно имат по-нисък социален статус, са обитавани от християнско население. При това българите са по-скоро в южната половина на този край на града. Между улиците „Трапезица" и „3 април" се създава квартал на католическо население. Тук, върху развалините на крепостната стена, се откриха жилища, които са или на дубровничани, или на други пребиваващи в София чужди търговци.

6. През тази епоха се създават вътрешноградски християнски некрополи около църквите. Причина за това е преди всичко обстоятелството, че източният некропол с църквата

---

[8] S t a n t s c h e v a, M. Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les turcs ottomans. — Byzantinobulgarica, VI, Sofia, 1980, 357 — 362.

[9] М и х а й л о в, С т. Останки от турска София, с. 195 сл.

[10] С т а н ч е в а, М. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX — XIV). — В: Сердика — Средец — София. Т. 1, 1976, с. 42 сл.

[11] Останките на едно от тези жилища са запазени в югоизточния край на археологическия ансамбъл в двора на Държавния съвет.

„Св. София" е изцяло във властта на изповядващи исляма: църквата е обърната в джамия, построени са Челеби джамия и конак върху площ на некропола. Българското население е било принудено да погребва вътре в града, около църквите и от чувство на несигурност, надявайки се, че малките църковни дворчета са относително по-защитени. Затова и пространствата около проучените църкви са препълнени с гробове. Това продължава до шестдесетте години на XIX в., когато се издава забрана за погребване в чертите на града по хигиенни съображения.

7. Естествено археологическите находки дават много богата информация за градската икономика и за бита. Чрез находки се документират занаятите и търговията, установява се наличието на местни изделия, на внесени изделия. В това отношение софийската археология изигра много важна роля за създаване на интерес към съвсем нетрадиционна у нас тематика на изследвания.

Известно е, че най-масовият археологически материал е керамиката. Поради широката си употреба керамичните находки дават информация за твърде много страни на живота. Тя е и един от най-сигурните показатели за съотношението между традиционни и нови черти на бита[12]. Установено бе развитието на някои типове средновековна българска керамика през XV – XVIII в.[13], изследвани бяха типични за това време керамични форми[14], проследени бяха както устойчивите характеристики, така и новите черти или явления, като за много от тях бяха потърсени обяснения[15]. Прави впечатление голямото разнообразие на керамични форми, което отразява усложнен домашен бит. Функциите на съдовете са вече много по-диференцирани, отколкото в предшествуващите столетия. Появили са се съдове с много по-тясно предназначение в бита вместо твърде универсалните и многофункционални, познати дотогава. Например блюдата са с различни профили и големината им показва, че са за индивидуално хранене. Изработват се съдове за пържене (или запичане) на яйца, каквито се правят в Унгария. Откриват се миниатюрни панички, вероятно предназначени за много сладки храни — това може да се тълкува като влияние на ориенталската гастрономия. Различни по големина оцетници, някои по-скромни, а други украсени с цветна глеч, също свидетелствуват за стремеж да се задоволят вкусови нужди.

Трапезната керамика е с високи художествени качества, усъвършенствувани силуети, ярки и силни цветови ефекти. Същевременно се забелязва тенденция към освобождаване на украсата от трудоемки и бавно изпълними способи и към създаване на по-непринудени и бързо постижими ефекти. Това е, от една страна, белег на преобладаващото пазарно производство, а от друга — на социалната насоченост на това керамично производство. То е предназначено за население с по-ограничени материални възможности, като същевременно се стреми да задоволи не само техните битови нужди, но и естетическите им изисквания, да поддържа наред с всички други прояви на творчество духа и самочувствието у българина в тези времена на угнетение[16]. Многозначителни в този смисъл, макар и редки находки са красиво глазирани блюда с дупки за окачване на стена и дори ваза за цветя, покрита с решетка от глина, която позволява красиво подреждане на цветята.

Някои новопоявили се керамични изделия също слагат интересни щрихи в картината на живота в София. През тези столетия се появяват спестовни касички[17]. Техните отвори

---

[12] С т а н ч е в а, М. Художествени качества на българската керамика от епохата XV – XVII в. – В: Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, 88 – 96.

[13] Става дума за сграфито керамиката – вж. бел. 4.

[14] С т а н ч е в а, М. Българската трапезна кана през XV – XVIII в. – ИАИ, т. 38; Българската керамика VII – XVIII в. – (под печат).

[15] Пак там.

[16] С т а н ч е в а, М. Съхраняване и развитие на българските традиции в керамичното производство през XV – XVII в. – В: Доклади на II международен конкурс по българистика, т. 7. България през XV – XIX в., С., 1989, 93 – 99.

[17] С т а н ч е в а, М. Към изучаването на градската материална култура. . . , с. 274 сл.

показват, че са предназначени за дребни монети, а липсата на отвор за изсипване сякаш илюстрира поговорката „бели пари за черни дни" — насъбраното е могло да се използува само след разбиване на касичката. Появяват се керамични елементи на зидана домашна печка за отопление от същия тип, както в страни на Средна Европа[18]. Започват да се работят и в София от XVII в. глинени лули, някои с много сложна украса[19]. Създава се дори отделен луладжийски еснаф, чиито членове по достигналата до нас информация имат турски имена[20]. Групови находки от кани и подобни на бокали съдове подсказват, че те са били използувани в гостилниците на София, тъй като имат еднаква вместимост[21]. Чашата с дръжка е нов елемент в масовата керамика (тя е позната като рядък луксозен съд още от X в., но със съвсем друга форма). Появяват се като нови форми глинени бурканчета тип „албарело" (те са познати главно като аптечни съдове в Италия)[22]. Изработват се от глина дори миниатюрни съдчета за розово масло, които явно са се появили под влияние на луксозни метални тоалетни несесери, често сребърни, в които се включва и съд за благоухания.

Сред керамичните находки се намират и такива, които недвусмислено говорят за много скромен, дори за беден живот: силно изхабени трапезни съдове, купи и паници, в някои случаи очукани от всички страни по ръбовете и заглаждани, за да се употребяват отново.

Археологическите проучвания показаха, че в бита на отделни прослойки от населението на София и може би предимно на групи от небългарско население са в употреба скъпи вносни керамични и стъклени изделия. Сред тях най-голямо е количеството на турски фаянс[23]. С достатъчен брой екземпляри са представени както ранният фаянс (от края на XV в.), така и изобилие от различни съдове от XVI и XVII в. от различни типове („Дамаск", „Родос", „Златен рог"). Многобройни са и малките съдчета, произведени в Кютахия (или тип „Кютахия"), сред които преобладават филджаните за кафе.

Много по-малобройни са находките от персийски фаянс — само няколко екземпляра.

С три находки е представена италианската майолика от края на XV в. — две цели кани от Фаенца с медальони с птици и един фрагмент от трета кана[24]. Също така редки, трудно различими в огромното количество местна керамика са и няколко къса от обикновена черноглинена керамика от Южна Италия. Само с няколко малки фрагмента от бордюра на блюда беше засвидетелствувана и прочутата испаномавританска люстрова керамика, вероятно донесена от преселени тук евреи. Редките екземпляри са дошли вероятно със своите собственици, докато турски фаянсови съдове, особено късната Кютахия, сигурно са могли да се купят на софийските чаршии.

Сред вносните стоки прави впечатление значителното количество стъклени съдове. За епохата те са били твърде скъпи предмети на лукса. В края на XV и през XVI в. стъклените съдове идват от Венеция и имат характерните форми и украса на тази прочута в цяла Европа продукция[25]. Между находките има изключително изящни съдове, трицветни, с украса в т. нар. филигранна техника, а също така съдове от т. нар. опалиново стъкло. Сравнителното изучаване на стъклените съдове, намерени в София, показва, че тук са застъпени предимно такива форми и декорации, които са се изработвали специално за износ „в Леванта" — капризно огънати и украсени с ярки червени петна.

През XVII и XVIII в. източниците на вноса на стъкло се променят. Сега в София се появяват стъклени съдове, произведени в Бохемия. Те са със значително по-ниско качество,

---

[18] Станчева, М., К. Кръстанова. За зиданата домашна печка. с. 129 сл.

[19] Станчева, М. и Ст. Медарова. Производство на глинени лули у нас. — МПК, VIII, 1968, № 4, 4 — 13.

[20] Ширков, А. Град София през XVII в. — Материали за история на София, 3, С., 1912, с. 60.

[21] Станчева, М. Към изучаването . . ., с. 271 сл.

[22] Станчева, М. Българската керамика XV — XVII в.

[23] Вж. посочената в бел. 4 статия за фаянса.

[24] Вж. посочената в бел. 4 статия за майоликата.

[25] Вж. посочената в бел. 4 статия за венецианското стъкло.

нямат кристалния блясък и изящество на венецианските. Оцветени са в мътнозелено, бледосиньо, понякога в наситено жълто. Тези изделия имат обаче своя естетика, нови форми и представляват интересно явление в икономиката и бита на София.

Сред вносните стоки заслужава да се отбележат италиански фармацевтични продукти. Те се установяват по оловните капачета с дати и надписи. На едно от тях е отбелязано, че е производство на двама братя маври от Венеция през 1602 г.[26]

Някои от тези засвидетелствувани по археологически път факти могат да се свържат с информациите от дубровнишки и италиански търговски архиви. Но само чрез находките те получават категоричност и конкретност.

Независимо от това, че не са били достъпни за всички софиянци, красивите източни и западни изделия от фаянс и стъкло са играли роля, запознавайки местните майстори с други форми, с други декоративни прийоми. При внимателен анализ на находките от местна керамика се установяват различни опити да се претворяват някои елементи на вносните съдове. При това се забелязва подчертано предпочитание към европейските образци[27].

Тук не могат да се изброят всички разнородни следи от бита през XV – XVIII в., които добавят интересни подробности към картината на живота. Сред тях има и много изделия на железарството (особено развито в София), които пък чрез формата и предназначението си документират най-различни страни на живота, части от облекло (например копчета, токи, части от обувки), накити и особено пръстени. Намирани главно в прицърковните некрополи, пръстените с формата и украсата си, със символиката на знаците по тях ясно показват както традициите, така и влиянието на източни и западни накити. Късните пръстени с монограми, лични знаци и дори цели български имена са безспорно свидетелство за новото самочувствие на някои софийски граждани[28].

Тук не засягаме изобщо въпроса за монетните находки, чието значение е добре известно.

Досегашните резултати от археологическите проучвания в София за XV – XVIII в., както и ценните сбирки от материали от тази епоха показват, че османското владичество трябва да бъде обект на равностоен на този към други епохи интерес и грижа от археолозите особено в градовете с многовековно съществуване.

Магдалина Станчева

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ О ГОРОДСКОМ БЫТЕ В СОФИИ В XV – XVIII вв.

(Р е з ю м е)

В археологической стратиграфии Софии пласты с останками XV – XVIII вв. занимают довольно значительное место. В последние три-четыре десятилетия их исследованиям было уделено особое внимание. Результаты позволяют очертить очень интересную картину городской жизни в Софии в эту эпоху. Автор группирует их в шесть пунктов: 1. Изменения в градоустройственной схеме города, связанные с разрушением крепостной стены и нарушением старой сети улиц. 2. Исследование крупных общественных зданий (постоя-

[26] С т а н ч е в а, М. Археологически данни за внос . . . , с. 31 сл.

[27] Този въпрос е засегнат в почти всички посочени по-горе статии за местното керамично производство.

[28] С т а н ч е в а, М., В. П и с а р е в а. Колекцията от пръстени в Музея за история на София. – В: Сердика. Т. 2, С., 1990.

лых дворов, пассажей, мечетей). 3. Исследование подземных складов нового типа, связанных с развитием ремесел и торговли. 4. Данные об этнической социальной топографии. 5. Возникновение внутригородских христианских некрополей около церквей. 6. Обширная новая документация об экономической жизни и быте, о местном производстве и об импорте изделий из стран Востока и Запада.

Magdalina Stancheva

ARCHAEOLOGICAL INFORMATION ABOUT THE URBAN WAY OF LIFE IN SOFIA IN THE 15th-18th CENTURY

(S u m m a r y)

Layers with remains dated to the 15th-18th century occupy a considerable part in the archaeological stratigraphy of Sofia. Special attention has been devoted to their investigation in the past three or four decades. The findings give a very interesting picture of the life in Sofia during that time. They are grouped by the author around six main points: (1) Changes in the urban planning system if the city, connected with the demolition of the fortress wall and disruption of the old street network; (2) Investigation of large public buildings (inns, built-in passages, mosques, etc.); (3) Study of a new type of underground storage facilities connected with artisan and commercial activities; (4) Data on the ethnic and social topography; (5) Emergence of inner-city Christian necropolises around the churches; (6) Abundant new documentation about the economic and everyday life, about local production and about the import of Eastern and Westrn goods.